

І. Г. Мельник, А. М. Токаренко
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Старобільськ, Україна
irgenmaks@gmail.com; anatok2017@gmail.com

ЩОДО ТИПОЛОГІЇ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ (НА ПРИКЛАДІ БІЛОКУРАКИНСЬКОГО РАЙОНУ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У сучасних географічних дослідженнях сільського розселення щораз більше уваги приділяється питанню систематизації сільських поселень – найчисельнішої категорії населених пунктів, які відрізняються складністю, багатоплановістю та значною регіональною диференціацією. Виявлення та аналіз різних класів і типів поселень дозволяє відновити історію заселення певної території, отримати уявлення про спільне та відмінне в поселеннях, зробити важливі внутрішньорегіональні порівняння, визначити найбільш проблемні населені пункти тощо.

Метою нашого дослідження стало вивчення особливостей сільських населених пунктів, їх територіальних поєднань на прикладі Білокуракинського району Луганської області, для чого було використано метод географічної систематизації поселень. Білокуракинський адміністративний район розташований у північній частині Луганської області. Це один із прикордонних, слабо заселених та недостатньо урбанізованих регіонів Луганщини. Станом на 01.01.2017 р. адміністративно-територіальний устрій району складався з 1 об'єднаної територіальної громади, 2 селищ міського типу (Білокуракине і Лозно-Олександрівка), 7 сільрад та 50 сільських населених пунктів.

В історичній ретроспективі формування мережі поселень нинішнього Білокуракинського району пов'язано з заселенням його земель вільними хліборобами. Встановлено, що майже 2/3 поселень Білокуракинського району належать до групи «старих», утворених до ХХ ст. З них 10 поселень (19,2% від загальної кількості) були засновані у ХVІІ ст., 24 поселення (46,2%) – у ХVІІІ

ст., 2 (3,8%) – у ХІХ ст. До «молодих», часом утворення яких є вже ХХ ст., належать лише 12 сільських поселень (23,1%). Не визначено період утворення для чотирьох сіл – Гладкове, Заводянка, Калинова Балка, Миколаївка.

За людністю сільські поселення Білокуракинщини розподіляються на: дрібні (до 50 осіб) – 15 поселень або 30%; малі (51 – 100 осіб) – 8 або 16%; середні (101 – 500 осіб) – 19 або 38%; великі (501 – 1000) – 7 або 14%, крупні (понад 1000 осіб) – 1 село (Нещеретове) або 2%. Серед дрібних сільських поселень 6 налічують лише від 1 до 12 мешканців: Климівка (1 особа), Картамишеве (2), Новопокровка (3), Приходьківка (7), Хоменкове Друге (9), Рудове (12). Є й безлюдне село – Миколаївка, у якому не зареєстроване постійне населення. Характерно, що половина дрібних сіл, які занепали, є «молодими». Наразі умовою їхнього «виживання» стає близькість до великих сільських поселень – ядер каркасу сільського розселення (Мирне, Павлівка, Солідарне, Курячівка, Олексіївка, Просторе).

Природні ландшафти, сприятливі кліматичні умови, наявність водних артерій були тим фундаментом, на якому склалися і продовжують функціонувати в наш час антропогенні комплекси Білокуракинського району. На початковому етапі освоєння територій у степовій зоні основним природним чинником осілості населення була близькість до водотоків. У межах сучасної Білокуракинщини такими основними водотоками були річки Біла та Лозна – притоки ріки Айдар (басейн Сіверського Дінця). За характером топографічного положення було виділено такі типи поселень: розташовані а) на обох берегах основних річок; б) на берегах інших малих річок; в) наближено до русел та в заплавах річок; г) на середніх та підвищених терасах річкових долин; д) на вододілах. Дослідження показало, що близько половини поселень тяжіє до водотоків, у т. ч. на обох берегах основних річок розташовані 7 поселень або 13,5%; така ж кількість – на берегах інших малих річок; наближено до русел та в заплавах річок – 11 або 21%. Інші поселення розподіляються таким чином: на середніх та підвищених терасах річкових долин – 16 або 31% поселень; на вододілах – 11 або 21,0%. Відзначимо, що майже всі населені пункти на

вододілах за часом свого виникнення – «молоді», тоді як поселення, розташовані на обох берегах основних річок, є «найстарішими» (XVII ст.), а за класом людності – великими та крупними. Обидва селища міського типу (Білокуракине та Лозно-Олександрівка) також розташовані на берегах основних річок.

Індикатором соціально-економічного розвитку населених пунктів є характер динаміки населення. Аналіз змін чисельності населення за два періоди з 1989 по 2001 рр. (між переписами) та 2001–2017 рр. (після останнього перепису) показав, що за характером динаміки виділяються два типи сільських поселень: тип I – регресивний (↓; ↓) та тип II – нестабільний з двома підтипами: II А (↓; ↑) та II Б (↑; ↓). До регресивного типу належать 80,8% поселень, що свідчить про стійку тенденцію деградації сільської периферії, до підтипу II-А – 15,4%, підтипу II-Б – 3,8% всіх поселень. До найбільш проблемних поселень віднесено ті села, у яких темпи приросту (скорочення) населення від’ємні і складають від -50% до -100%. Це 15 поселень або 28,9% від їх загальної кількості. За умов збереження таких темпів скорочення населення ці населені пункти зникнуть уже через 15–16 років.

Важливою складовою потенціалу поселень є географічне положення відносно транспортних ліній, місць їх перетину (транспортних центрів, вузлів, крупних логістичних комплексів) та ін. Так, за особливостями транспортно-географічного положення виділено такі типи та підтипи поселень: *тип А* – на транспортних лініях: 1) транзитні: а) на залізниці, б) на автошляхах державного значення (територіальні) Т-1313, Т-1307, в) на автошляхах місцевого значення (обласні, районні); 2) з глухим розташуванням; *тип Б* – у точках перетину транспортних ліній: 1) залізниці та автошляхів державного значення (територіальних), 2) залізниці та автошляхів місцевого значення (обласних та районних); *тип В* – тиллові, тобто віддалені від транспортних шляхів. Визначено, що найбільша кількість поселень зосереджена на транспортних лініях з глухим розташуванням – 22 (42,3% від усієї кількості), це переважно дрібні та малі поселення. Транзитними є 19 поселень (36,6%) з них, 1 (2%) – на залізниці, 5 (9,6%) – на автошляхах територіального значення та 13 (25%) – на автошляхах обласного та районного значення. Найбільш вигідно, у точках

перетину транспортних ліній, розташовані лише 5 поселень (9,6%), з них у точках перетину залізниці та автошляхів територіального значення – 2 (3,8%) – це районний центр смт Білокуракине та найбільше село Нещеретове. У точках перетину залізниці та автошляхів обласного та районного значення локалізуються 3 села (5,8%) – Курячівка, Солідарне, Хоменкове Перше. Усі тилові села – їх 6 (11,5%), за винятком с. Нянчине, є дрібними.

Ландшафтні особливості території дослідження значною мірою визначили й регіональний характер планування сільських поселень. Основними інструментами для виконання цієї типології стали топографічна карта М-37-78, платформа Google Maps та вибірккові спостереження авторів. За особливостями планування виділено: тип А – безсистемні поселення; тип Б – вуличні з підтипами А.1 – одно- і двох-вуличні, А.2 – багато-вуличні. Абсолютна більшість поселень Білокуракинського району належить до типу Б (вуличні) – 94,2 %, з них багато-вуличні – 53,8% (28 поселень) та одно- і двох-вуличні – 40,4% (21 поселення). Одно- і двох-вуличні типи планування характерні для таких населених пунктів, які знаходяться є транзитними (розташовані вздовж автошляхів). Усі багато-вуличні села за людністю належать до середніх, великих та крупних. Поселення з характерними безсистемним типом планування складають 5,8%. Всі поселення цього типу є дрібними.

Проведене дослідження дозволяє підсумувати наступне. Більшість поселень Білокуракинського району сформувалась у XVIII ст., у XX ст. процес формування поселень фактично припинився. У структурі сільської поселенської мережі переважають середні та дрібні села, відбувається процес зменшення людності та зростання частки дрібних і малих поселень у загальній їх кількості. На розташування поселень вплинули топографічні умови місцевості, передусім близькість до водотоків, з часом вплив цього фактору на розселення послабився. Трохи менше ніж половина поселень має вигідне положення – транзитне або на перетині транспортних ліній, разом з тим, 1/10 сіл взагалі віддалена від транспортних шляхів. На території району найбільш поширений вуличний тип планування.